

# Rudolf Bićanić o seljaštvu, selu i poljoprivredi

**Petar Grahovac**

*Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska*

**SAŽETAK** U ukupnom opusu Rudolfa Bićanića, velikoga i svestranoga hrvatskog znanstvenika i političara, a ponajprije jednog od najistaknutijih hrvatskih imena u ekonomskim i pravnim znanostima, vrlo važno mjesto imaju radovi s područja agrarne ekonomije i ruralne sociologije. U tim radovima dominiraju odgovori na pitanja kako živi "seljački narod", ima li taj narod "kruha i vode", što bi trebalo činiti da seljaci budu u materijalnim uvjetima i u političkom životu ravnopravni s ostalim slojevima pučanstva, što poduzeti da svoje proizvode ne prodaju ispod tržišne cijene, što raditi da se ukinu povlastice grada nad selom, industrije, trgovine i bankarstva nad poljodjelstvom, kapitala nad radom, bogatih nad siromašnima i na slične upite.

Bićanićeva istraživanja sela i seljaštva nisu puka teorijska razmatranja, nego su istraživanja utemeljena na empirijski prikupljenim činjenicama, osobito anketama, u izvrsnim preglednim istraživanjima i na osobnim zapažanjima do kojih je dolazio slijedeći vlastiti naputak - "treba ići u narod i vidjeti kako živi".

U Bićanićevim istraživanjima poljoprivrede na hrvatskim prostorima i u radovima proizišlima iz tih istraživanja vrlo je izražena povijesna dimenzija, a zatim i komparativna analiza stanja u poljoprivredi i njezina razvitka. Temeljem toga on je nerijetko davao i vrlo konkretne odgovore na brojna pitanja u svezi s unapređenjem poljoprivrede u Hrvatskoj i bivšoj Jugoslaviji.

*Ključne riječi:* Rudolf Bićanić, hrvatski ekonomist, sociolog i političar, prinosi agrarnoj ekonomiji i sociologiji sela

*Primljeno:* 17. prosinca 1997.

## 1. Uvod

Rudolf Bičanić veliki je i svestran hrvatski znanstvenik, izvanredno obrazovan gospodarstvenik i političar. Dok se putanja i sudbina Bičanića-političara prepliće s usudom maloga naroda zle kobi na rubnoj crti dosega zračenja velikih povijesnih i kulturnih središta (Pusić, 1996.: 111), njegov profil istaknutoga i u znanstvenoj zajednici priznatog eminentnog istraživača u ekonomskim i pravnim znanostima te u sociologiji krasi izuzetna širina znanstvenih interesa, teorijska i metodologijska vrsnoća istraživanja, izvanredna i potpuna upućenost u svjetsku literaturu i istraživanja, iznimna akribija i sposobnost sinteze.

U impresivnom znanstvenom opusu Rudolfa Bičanića veliki, ako ne i najveći dio čine radovi iz agrarne ekonomije i ruralne sociologije. U središtu njegova znanstvenoga i javnog interesa i djelovanja, jer je bio i političar, bilo je seljaštvo kojemu se stalno vraćao u traganju za odgovorima na pitanja kako živi "seljački narod", ima li on "kruha i vode", što bi trebalo učiniti da seljaci budu u materijalnim uvjetima i u političkom životu ravnopravni s ostalim slojevima pučanstva, da svoje proizvode ne prodaju "ispod cijene". Zanimalo ga je kako ukinuti povlastice grada nad selom, industrije, trgovine i bankarstva nad poljodjelstvom, kapitala nad radom, bogatih nad siromašnima, monopol nad sveukupnim političkim, kulturnim i gospodarskim vezama sela "da se s e l j a š t v o o s l o b o d i upravo tog monopola političkog, kulturnog i ekonomskog vodstva gospode", odnosno sva ona pitanja koja svjedoče o njegovoj ljubavi za maloga, zapostavljenoga i siromašnoga hrvatskog seljaka.

Među najsiromašniji hrvatski seljački puk Bičanić se uputio nakon tri godine što ih je "proveo osamljen i odijeljen od ljudi u mitrovačkom zatvoru", gdje se povezao s Vlatkom Mačekom te zbog prekida osobnih veza s građanskim i gospodskim svijetom kojemu je pripadao, i vjerojatno stoga, najveći je dio svoga znanstvenistraživačkog rada i političkog djelovanja sve do drugoga svjetskog rata posvetio seljaštvu, selu i poljoprivredi. Bičanić piše: "Prekinule su se sve veze između tog (građanskog i gospodskog, op. P. G.) svijeta i mene, i ja sam osjetio da mu više ne pripadam. Pale su mnoge iluzije i rasplinule se pred stvarnošću. Ljuštila se s mene pomalo kora gospodska, doktorska, intelektualistička" (1936.a: 3). On je odredio koga i zašto smatra gospodom i zadaću intelektualca, a što je bilo presudno za njegov osobni politički angažman i aktualna je poruka i danas. Za njega "je gospodin onaj, koji hoće da gospoduje nad drugima, i da na njihov račun dobro živi" i dodaje: "Izgleda da je glavna briga i glavni pokretač 'narodnog'

.....  
Ovim prilogom Petra Grahovca *Sociologija sela* aktualizira potrebu sustavnog istraživanja djela (i rukopisne ostavštine) profesora R. Bičanića, jednog od najvećih poznavalaca hrvatskog sela i člana uredništva *Sociologije sela* tijekom 1967. godine. Profesor Bičanić je *Sociologiju sela* višestruko zadužio što je uredništvo posvjedočilo objavljivanjem posebnog bloka *Rudolf Bičanić Bjelovar 1905. - Zagreb 1968.* u broju 131/132 za siječanj-lipanj 1996. Osim Grahovčeve raščlambe više Bičanićevih radova, u ovom broju objavljujemo i cjelovitu bibliografiju ruralno-sociologijskih i agrarno-ekonomskih radova profesora Bičanića, koju je priredio A. Petak (*Antun Petak, glavni i odgovorni urednik*).

rada izvjesne gospode da narod drže u poslušnosti. Poslušnost kome? - Pa, naravno, onoj gospodi, koja si umišljaju da 'vode narod', i da je narod glupa stoka, ako ne shvaća, da su oni po svojoj naobrazbi i društvenom položaju jedini pozvani, da ga vode. Po njima bi seljački narod morao biti sretan, što su oni, kao gospodska elita, udostojali da se malo pomiješaju s njim i da ga vode”.

U istoj knjizi ističe: “Dužnost je narodne inteligencije, da pomaže razvijati i izradjivati te neposredne veze organiziranog seljaštva (političke, kulturne i gospodarske, op. P.G.), a ne dati da ih 'gospoda' sakupljaju u svojoj ruci i pod svoje vodstvo i kontrolu nad narodom, a u svoju korist”. Njegovi su pak odgovori na upite kako ukinuti povlastice i monopol nad seljaštvom kao znanstvenika i istodobno jednog od najviđenijih prvaka Hrvatske seljačke stranke u to doba, bili: uklanjati “ono što ne valja” i istodobno izgrađivati “sigurni temelj budućnosti na zdravoj podlozi. A tu zdravu podlogu čine za seljački narod: 1. seljački dom, 2. zajednica sela, 3. organizirano seljaštvo i seljačka država” (Bičanić, 1939.a: 18).

U radovima objavljenim do početka drugoga svjetskog rata Bičanić na temelju izvorno prikupljenih podataka vlastitim empirijskim istraživanjima (metodom ankete), osobnih zapažanja i statističke građe analizira brojne agrarno-ekonomske i ruralno-sociološke pojave i njihova događanja.

Takav je pristup, poslije 1945. godine, evoluirao u teorijska, metodološka i povijesna istraživanja odnosnih pojava. Tako, primjerice, dok 1940. utvrđuje stupanj agrarne prenapučenosti na području Banovine Hrvatske, u 1963. Bičanić razmatra metodološka, a zatim i teorijska pitanja u svezi s viškom poljoprivrednog stanovništva. S druge strane, znanstveno bavljenje seljaštvom i poljoprivredom više nije prožeto političkim angažmanom i nastojanjem da neposredno utječe na prilike u kojima seljaci žive i na aktore koji te prilike stvaraju ili mijenjaju. Seljaštvo je imalo središnje mjesto u hrvatskoj gospodarskoj i socijalnoj povijesti kojom se posebice bavio, a kao agrarni ekonomist i sociolog sela razvio je cjelovite pristupe za proučavanje procesa transformacije seljaštva, sela i poljoprivrede, te za njihovu integraciju u globalno društvo i ekonomiju.

Svrha je ovoga rada cjelovito prikazati temeljne agrarnoekonomske i ruralnosociološke prinose Rudolfa Bičanića raščlambom najvažnijih radova tog hrvatskog znanstvenika “koji je iza sebe ostavio najznačajniji i najsvestraniji opus o seljaštvu” (Puljiz, 1996.: 103).

## 2. Socijalno-ekonomski položaj seljaštva

R. Bičanić postavlja sebi (a onda i drugima) pitanje “kako živi narod, kome pripadam, hrvatski narod” pa kaže: “Slabo od toga ima u mrtvim knjigama”, jer “Naša gospoda znadu više o kulturnim strujanjima Beča i Pariza, nego li o kulturnim strujanjima Čučerja i Posavskih Brega” (Bičanić, 1936.a: 4). Isto tako, ta domaća gospoda više se bave ekonomskim problemima Dalekog istoka nego pitanjima

kako i od čega žive seljaci i radnici u njihovoj najbližoj okolini. Svjestan kako obrazovani građani vrlo malo znaju o stvarnom životu naroda, poduzeo je brojna iznimno dobro pripremljena i u svakom pogledu lege artis provedena empirijska istraživanja društveno-ekonomskog položaja seljaštva. Bila su mu strana puka teorijska razmatranja i literarne varijacije ove teme. Njegove se minuciozne studije temelje na empirijskim istraživanjima, posebno na anketama i osobnim zapažanjima o životu hrvatskih seljaka, od kojih je svaki za sebe pojedinačno smatrao "da nije ništa osobito, posebno, nego isto, što i svi drugi milijuni ljudi, koji žive kao on, seljak, čovjek" (1936.a: 3).

Tako je, primjerice, u jesen 1935. godine, kako sam kaže, "prokrstaro... upravo one krajeve u kojima je život najteži" - Liku, zapadnu Bosnu i Dalmatinsku zagoru. Išao je i u najudaljenija sela i govorio s ljudima, zanimajući se iskreno i dobro namjerno za njihov život i duboko suosjećajući u njihovim nevoljama i patnjama. O tome uvjerljivo govore i ove njegove riječi: "Čovjeku krv uskipi i zgrči se šaka, kada vidi te divne ljude, a jadne kraške seljake, kako se mučno bore s prirodom i ljudima" (1936.a: 8).

Ukratko ćemo izložiti osnovne uvjete i obilježja teškog, neizvjesnog života na rubu egzistencije "seljačkog naroda" u "pasivnim područjima" Banovine Hrvatske sredinom četrdesetih godina 20. stoljeća, kako ih je Bičanić utvrdio i zorno opisao u istraživačkom pothvatu čije su zadaće bile razumjeti seljaštvo i pomoći mu u organizaciji i unapređenju života.

1. Sve ekonomske teškoće i nevolje u kojima živi seljaštvo pasivnih krajeva, posvemašnja bijeda svoj najdrastičniji izraz nalaze u pojavi stalno prisutne opasnosti od gladi koja "kao sablast lebdi nad glavama toga stanovništva" (1936.a: 16). Ta opasnost nije hipotetička, ona je životna stvarnost ili gotovo način života velikog dijela seljaštva.

Naime, siromašnim seljacima ne dotiče vlastiti kruh (najčešće umiješen od kuku ruza ili ječma) niti do Miholja (29. rujna), dok srednji seljaci u mnogim krajevima kupuju kruh već od Božića (25. prosinca). Kada je godina nerodna (kao što je zbog dugotrajne suše bila 1935. kada je Bičanić proveo svoje istraživanje), onda seljaci počinju kupovati hranu i ranije.

Budući da im nedostaju osnovna sredstva za život seljaci su često prisiljeni prodavati blago (stoku) i tako troše samu supstanciju svoje egzistencije.

2. Osim gladi, drugi podjednako velik problem bio je nedostatak (ali i višak) vode. Za vrijeme dugih sušnih razdoblja voda je, kako bismo danas rekli, postajala prioritetna potreba prvoga reda. U sušnim godinama voda je bila blago do kojega se teškom mukom dolazilo. Valjalo je nerijetko pješaćiti po nekoliko sati do najbližeg izvora ili česme, zatim satima čekati za nekoliko desetaka litara vode, i opet se pješice vraćati kući, da bi drugi (ili čak isti) član porodice započeo novi (križni) put po vodu.



3. Hrvatski su seljaci sredinom četrdesetih godina ovoga stoljeća zemlju obrađivali sredstvima i na način koji se stoljećima nisu značajnije mijenjali. Tako primjerice u mnogim krajevima Dalmacije i Hercegovine seljaci zemlju nisu orali nego su je kopali motikama, a ako su je i orali, onda su to činili drvenim ili poluželjeznim plugovima. Oralo se volovima, konjima "pa i kravama... a ima i žalosnih slučajeva, gdje se upregne čovjeka u jaram" (1936.a: 24). Zbog toga se u pojedinim krajevima obrađivalo oko jedne polovine, a u nekima i manje od jedne trećine raspoloživih zemljišnih površina.

4. Posjedi su bili mali i rascjepkani na velik broj sitnih i međusobno udaljenih parcela. Na gospodarstvu je, u prosjeku, živio relativno velik broj članova - do 80 "duša". Razvojem robne proizvodnje zemlja je sve više ulazila u promet: najviše su je kupovali trgovci, a najčešće su je prodavali oni koji su je imali najmanje - a to su najsiromašniji seljaci. Naime, zbog prodora robno-novčane ekonomije i neimaštine raspale su se kućne zadruge - tradicionalna ustanova seljačkog života. S obzirom da su u velikim kućnim zadrugama ljudi teško živjeli oni su se dijelili u nadi da će tako bolje živjeti. Mali posjed i slabi prihodi seljaka su tjerali na zaduživanje, a dugove prvenstveno nisu mogli vraćati najsiromašniji te je gospodarstvo odlazilo "na bubanj".

5. Motreći iz današnje perspektive, možda je teško i shvatiti Bičanićevu rečenicu: "Pitanje odijela je jedno od najvažnijih pitanja našeg narodnog gospodarstva" (1936.a: 49). Ova rečenica, međutim, postaje razumljivom nakon autorova obrazloženja da su izdaci za odijelo činili oko dvije petine svih novčanih izdataka poljoprivrednoga pučanstva!

6. Ovo je istraživanje pokazalo da seljaštvo nije bilo zatvoreno u autarkičnu naturalnu ekonomiju u kojoj može preživjeti bez razmjene i tržišta, jer je postalo ovisno o novcu. Najveći dio problema seoskog stanovništva u pasivnim krajevima svodio se na nedostatak novca, iako je to pučanstvo relativno malo kupovalo i prodavalo. No, ono je ipak trebalo kupovati hranu, odjeću, obuću, kućne potrepštine, platiti porez, vratiti dug. Do novca su seljaci, međutim, teško dolazili, i to prodajući stoku, vunu, duhan, drva i vino, dva do tri puta godišnje, a kada toga nije bilo, morali su se zaduživati ili su nastojali drugačije doći do njega. Ljudi su se zaduživali i za hranu, a najgori su bili dugovi u naturi.

Valja podsjetiti da je Bičanić pripremao knjigu u vrijeme velike agrarne krize sredinom četrdesetih godina. U to su doba u Hrvatskoj i u drugim krajevima koji su prije stvaranja versajske Jugoslavije bili u sastavu Austro-Ugarske kulminirali tzv. seljački dugovi, jer su seljaštvu u tim krajevima bili nametnuti veliki novčani tereti. Seljak se zbog toga morao zaduživati u zelenaša i trgovaca uz vrlo nepovoljne uvjete.

7. "Ključ za razumijevanje seljačkog gospodarstva u doba kapitalizma je tržište", pisao je Bičanić (1936.a: 39). Kapitalizam, naime, stvara i razvija tržišne odnose pa seljačka gospodarstva postaju sve ovisnija o tržišnim kretanjima, cijenama,

dohotku u novcu, troškovima. Postupno se povećavao i stupanj robnosti, tako da je, primjerice, od vrijednosti svoje ukupne proizvodnje srednji seljak iznosio na tržište u banskoj Hrvatskoj oko polovine proizvodnje, a u zaostalim krajevima Bosne i Dalmacije jednu trećinu proizvoda.

8. Prometne (ne)prilike u pasivnim krajevima samo su dodatno otežavale ekonomski položaj seljaštva. U takvim uvjetima egzistirao je razmjerno velik broj uskih, lokalnih tržišta na kojima nije bilo konkurencije i na kojima su dominirali lokalni trgovci. Stoga "seljak plaća, koliko traže od njega, a prima koliko mu daju" (1936.a: 68).

9. Životni standard seoskog stanovništva nizak je u svim njegovim sastavnicama. Imućniji se seljaci u tomu ne razlikuju puno od siromašnih. Bilo je seljaka koji su imali po 80 goveda, a nisu imali kreveta. Bičanić navodi da su teške ali istinite riječi da "Tri četvrtine svih Hrvata nemaju vlastitog kreveta" (1936.a: 94). Najbogatije kuće u selu imale su najčešće samo jedan krevet. Ne samo što su kuće seljaka bile bijedne, nego su oni uglavnom spavali na podu, i to u istoj prostoriji u kojoj je bila i stoka.

Bičanić je pokazao da je jedan od razloga što ne postoji značajnija razlika u načinu života siromašnih i imućnih seljaka i teško i sporo mijenjanje običaja u selu, i to običaja koji upropaštavaju seljake. Među takvim običajima on je prepoznao i svadbe i pogrebe na kojima siromašni svijet ispoljava tzv. demonstracijsku potrošnju.

10. Seljak je zbog malog posjeda i slabih prihoda u nastojanju da uspostavi egzistencijalnu ravnotežu neprestano tražio zaradu izvan posjeda. Za jedne je to bila nadnica, za druge sezonski rad, a za treće rad u drugim zemljama. Posljedica je bila pojava seljaka-radnika, ljudi sa dva ili više prihoda.

U drugoj studiji pod istim nazivom objavljenoj 1939. godine, koja je jednako tako zbornik kratkih zapisa o seoskom životu ali u hrvatskim krajevima koji nisu bili obuhvaćeni u prvoj knjizi, i to zapisa većeg broja suradnika, postalo je razvidno da seljaštvo nije homogena društvena klasa nego ga tvore heterogene skupine, koje se ne bave samo poljoprivredom nego i raznim drugim djelatnostima ovisno o prirodnim i ostalim uvjetima u kojima žive.

Bičanić je potom nastavio istraživati potrebe naroda "... koje imaju karakter neposrednosti", nastojeći "... ustanoviti red i važnost pojedinih potreba" (1940.b: 3). Riječ je o istraživanju koje se temeljilo na anketi provedenoj 1939. godine u 200 sela Banovine Hrvatske, u pasivnim, stočarskim i ratarskim rajonima. Anketu su provela povjereništva "Gospodarske sloge". Evo temeljnih nalaza za sve tri regije odnosno za cjelokupno područje Banovine Hrvatske.

1. Od svih anketiranih sela, njih svega 14% imalo je viškove u žitnoj hrani, dok preostalih 86% nije imalo dovoljno hrane do nove žetve. Ili 95.763 "kuća" s oko

milijun "duša" nije proizvodilo dovoljno hrane za vlastite potrebe. Ekspandirajući dobivene rezultate na cjelokupno seljačko stanovništvo Banovine Hrvatske, Bičanić zaključuje da 2,050.000 pripadnika "seljačkog naroda" ne može vlastitom proizvodnjom zadovoljiti svoje potrebe u hrani, pa ju je zbog toga prisiljeno kupovati. Manjak je procijenio na 32.400 vagona žitne hrane. Taj je manjak procijenio temeljem podatka iz provedene ankete, a prema kojem se dovoljnom pa i obilnom potrošnjom žita (pšenice i kukuruza) smatralo 4 mtc po duši godišnje. U tome se korijenilo i Bičanićevo protivljenje pretjeranom izvozu hrane, što je izrazio riječima: "Svaki kilogram žita, koji se izveze, znači u stvari za naše narodno gospodarstvo smanjenje zalogaja za naš svijet" (1939.a: 28).

2. Najnužnije potrebe naroda variraju od jednoga do drugog područja Banovine. Međutim, potreba koja je podjednako prisutna u svim krajevima jest gradnja i popravak cesta, puteva i mostova. Potom su slijedili: a) reguliranje rijeka, potoka i izvora javljalo se kao potreba posvuda, ali je najviše bila izražena u krajevima uz tokove rijeka i potoka; b) melioracija i kanalizacija polja te isušivanje blata, što se javlja uglavnom kao nadopuna prethodnoj potrebi; c) hrana i njezina nabavka bila je najnužnija narodna potreba u pasivnim krajevima i dijelovima stočarskog rajona, posebice u Hrvatskom zagorju i gornjoj Posavini; d) bila je nužna i gradnja bunara i vodovoda; e) zaposlenje izvan poljoprivrede osobito su isticali seljaci u krajevima u kojima je industrija već bila prisutna; f) kolonizaciju su ponajviše tražili seljaci iz prenapučenih krajeva Hrvatskog zagorja i Like.

Bičanićev znanstveni interes za uvjete života i rada poljoprivrednog pučanstva nije prestao niti poslije drugoga svjetskog rata. Tako je istraživanju dohotka seljačkih gospodarstava u razdoblju 1953.-1955. godine posvetio jedan svoj dosta opsežan rad (Bičanić, 1956.). U njemu je ustanovio da u strukturi novčanog dohotka seljačkih gospodarstava dominira dohodak od poljoprivredne djelatnosti, zatim slijedi dohodak od nepoljoprivrednih aktivnosti i napokon dohodak od poljoprivredne djelatnosti koja se obavlja izvan vlastitog gospodarstva (najam kod drugih poljoprivrednika, kirijaške usluge i slično). Najveći dio dohotka (oko 60%) poljoprivredna su gospodarstva trošila za svoju tekuću potrošnju, u kojoj su najviše bili zastupljeni izdaci za hranu. Istodobno su za proizvodne investicije gospodarstva izdvajala svega oko jednu petinu ukupnog dohotka.

Nadalje, pokazao je da se dohodak od gospodarstva po jednoj osobi povećava s povećanjem veličine posjeda, dok se dohodak od gospodarstva po jedinici površine smanjuje s povećanjem veličine gospodarstva. Na kraju ovoga istraživanja utvrdio je i analizirao koeficijente elastičnosti izdataka za pojedine namjene u odnosu na ukupan prihod seljačkih gospodarstava.

### 3. Agrarna prenapučenost

Smatrajući da su u postojanju viška radne snage u poljoprivredi sublimirana najznačajnija obilježja privredno nerazvijenih zemalja, Bičanić je zapisao: "Ako ima

jedna sveobuhvatna karakteristika nerazvijenih zemalja, onda je to agrarna prenapučenost" (1963.: 3). Istodobno, ističe da je agrarna prenapučenost najteže pitanje ekonomske, socijalne i populacijske politike seljačkih zemalja i da se zbog toga samo njegovim rješavanjem mogu stvoriti osnovne pretpostavke rješavanja ostalih problema koji su imanentni svakoj nerazvijenoj zemlji, posebice onoj sa sitnim seljačkim posjedom.

Agrarna se prenapučenost javlja samo kao relativni višak radne snage u poljoprivredi. Taj višak je samo višak u odnosu na radnu snagu potrebnu za dati obujam i strukturu proizvodnje, i to uz postojeću razinu i način uporabe raspoloživih proizvodnih sredstava i postupaka, kao određene prirodne uvjete proizvodnje. Višak radne snage u poljoprivredi nije tako vidljiv kao što je to višak uposlenih u nepoljoprivrednom sektoru, pa se ta pojava označuje i kao skrivena nezaposlenost u poljoprivredi. Bićanić to opisuje svojim karakterističnim nekonvencionalnim rječnikom: "Ne skupljaju se seljaci, kao neuposlene radničke mase, da priređuju demonstracije. Njih niti ne zahvaća službena statistika i ne daje im se potpora" ističe u prvoj studiji, koja je pokušaj teorijskog obrazloženja prilika sa sitnim seljačkim posjedom u Banovini Hrvatskoj (1940.a: 9).

Temeljno pitanje koje se postavlja u svezi s agrarnom prenapučenosti jest - koji se broj agrarnog stanovništva može smatrati optimalnim na području neke zemlje, regije. Bićanić ističe da se tom pitanju može pristupiti s tri različita stajališta: potrošnje, proizvodnje i mobilnosti stanovništva.

1. Sa stajališta potrošnje, agrarna se prenapučenost određuje prema broju poljoprivrednika koji bi mogao, na analiziranoj površini zemlje, ostvariti neku određenu, standardnu osobnu potrošnju. Poljoprivrednici iznad toga broja smatraju se viškom radne snage u poljoprivredi, odnosno drže se agrarno prekobrojnim stanovništvom.

Agrarnu, pak, prenapučenost u relativnom izrazu (stupanj agrarne prenapučeno-sti), Bićanić označuje kao agrarni pritisak koji ovisi o tri varijable: broju poljoprivrednika, ukupno raspoloživim sredstvima za potrošnju toga pučanstva, te njihovoj standardnoj osobnoj potrošnji.

2. "Agrarna se prenapučenost sa stajališta proizvodnje definira kao onaj broj stanovnika, koji premašuje broj ljudi, koji je optimalno potreban za poljoprivrednu djelatnost" navodi Bićanić (1963.: 10) i dodaje, ako je stvarni broj manji, onda postoji manjak radne snage, a u slučaju da je veći, prisutna je agrarna prenapučenost.

"Pritisak agrarnog stanovništva" (stupanj agrarne prenapučeno-sti) primarno ovisi o broju ekonomski aktivnog pučanstva, radnom intenzitetu kultura, razini priroda usjeva, veličini poljoprivrednih površina i produktivnosti rada.

3. Sa stajališta mobilnosti agrarnog pučanstva temeljno je pitanje zašto oni koji čine višak ne odu iz poljoprivrede u druga zanimanja, odnosno u druga područja. Razlozi su dominantno ekonomske naravi i svode se uglavnom na teškoće ili nemogućnosti zapošljavanja u nepoljoprivrednom sektoru.

Bičanićevom teorijskom pristupu agrarnoj prenapučenosti prethodila su njegova, kako je već rečeno, empirijska istraživanja ove pojave. Utvrđivanju agrarne prenapučenosti na području Banovine Hrvatske Bičanić je u 1931. godini pristupio sa stajališta potrošnje, kvantificirajući četiri varijable: ukupno poljoprivredno pučanstvo, poljoprivredne površine, broj aktivnih poljoprivrednika potrebnih po jedinici površine, te prosječni uobičajeni životni standard poljoprivrednika. Evo i temeljnih nalaza tih istraživanja.

1. Kontinentalni dio Dalmacije imao je ekstremno visoku agrarnu prenapučenost od čak 66%, u čemu su prednjačili kotarevi Imotski, Knin, Sinj i Makarska.
2. U Ličkoj županiji zabilježeno je 40% "prekobrojnog" poljoprivrednog pučanstva.
3. Osjetno niži stupanj prenapučenosti imale su Virovitička (12%), Požeška (12%) i Bjelovarsko-križevačka županija (20%).
4. Manjak agrarnog stanovništva zabilježen je na pojedinim područjima, primjerice, u kotarevima Vinkovci, Vukovar i Županja (19%), Bugojno, Duvno, Konjic, Livno i Prozor (25%), Krk i Rab (39%), Crikvenica, Delnice i Vrbosko.
5. Stupanj agrarne prenapučenosti na cjelokupnom području Banovine Hrvatske iznosio je 32% ili 985.000 žitelja, što znači da je između prvoga i drugoga svjetskog rata svaki treći hrvatski poljoprivrednik bio suvišan.

Mogućnosti smanjenja agrarne prenapučenosti Bičanić je vidio u primjeni sljedećih mjera: povećanje obradivih površina; intenzifikacija obrade kultura; iseljavanje viška radne snage u gradove, druge krajeve i inozemstvo; otvaranje javnih radova; razvoj industrije i dopunskih zanimanja za poljoprivrednike. Novu je mogućnost života prepoznao i u ravnomjernijoj raspodjeli zemljišta među poljoprivrednike, tj. u agrarnoj reformi.

#### 4. Agrarna politika i ruralno planiranje

Gotovo da Bičanić nije objavio niti jedan rad s područja agrarne ekonomije i ruralne sociologije u kojemu nije iznio zapažanja, ocjene i stavove a da se predmetno ne bi mogli inkorporirati u sadržaj agrarne politike.

Pri tomu je veoma uočljiva razlika u pristupu predmetu istraživanja i u sadržaju između njegovih radova nastalih u razdoblju prije i poslije drugoga svjetskog rata. Naime, očito je da su oni prvi u velikoj mjeri (ako ne i primarno) povezani s velikim autorovim angažmanom u politici Hrvatske seljačke stranke, i to njezina lijevog krila, kojoj je pripadao. Uostalom i on sam u svom djelu *Gospodarska politika* (u kojem je vrlo precizno odredio ciljeve, aktore, metode i instrumente

gospodarske politike, te vlastiti pristup) kaže: "Gospodarstvo i politika tako su se međusobno isprepleli da se više ne da odvojiti jedno od drugog" (1939.a: 26). Bitno je, međutim, da njegov pristup i prije drugoga svjetskog rata kada je bio istaknuti aktor u političkom djelovanju nije bio opterećen iluzijama o održanju tradicionalnoga seljačkog života. Bičanić taj način života nije motrio civilizacijskom alternativom kapitalističkom društvenom poretku i držao je da seljak mora unaprijediti svoje gospodarstvo i svladati stanje i uzroke svoje socijalne i političke nemoći te zauzeti aktivan položaj u društvu i gospodarstvu koji se stalno mijenjaju. Te se svrhe mogu postići prosvjećivanjem naroda i uvođenjem promjena u seosko gospodarstvo kojima će se povećati proizvodnost rada i konkurentnost seljačkih proizvoda.

Budući da nova agrarna politika nalaže promjenu stanja, ona se mora temeljiti na spoznaji onoga što sada u agrarnoj politici "ne valja", a to je nužno utvrditi kako bi se "počelo graditi od zdravog temelja, novo i valjano" (1939.a: 10). Evo što sve ne valja kada je riječ o poljoprivredi i selu. Ne valja da grad živi od sela, odnosno "da više prima od sela nego selu daje", zatim ne valja što "cijene određuju trgovci i svjetska trgovina, karteli i burze" (1939.a: 20), dok se seljak na neorganiziranom tržištu poljoprivrednih proizvoda javlja kao pojedinac nasuprot organiziranim nakupcima. Stoga industrija treba proizvoditi ono što je potrebno seljačkom narodu, i to uz povoljne cijene, kao što bi trebalo povećati i plasman zajmova u selo i poljoprivredu.

Nadalje, neophodno je spriječiti špekulativnu trgovinu zemljom, povećavati proizvodnju i prirode usjeva, privoditi kulturi neobrađene površine, kvalitetnije obrađivati zemlju i bolje je gnojiti, te sniziti troškove i smanjiti ukupne rashode. Na kraju on zaključuje da nema ničega važnijega i prečega od toga "da nitko ne pati od žeđe ni gladi" (podcrtao R. Bičanić; 1939.a: 30).

Bičanić je isticao potrebu ekonomskoga i političkog organiziranja seljaštva u duhu na Zapadu razvijenog seljačkog kooperativizma i sindikalizma, ali se, također, protivio organiziranju seljaštva u poljoprivredne gospodarske komore, koje su nastajale u nekim zapadnim zemljama, jer je hrvatskom seljačkom pokretu tuđ već sam pojam komore i staleškog shvaćanja i organiziranja poljoprivrede. "Zapravo bi te komore trebalo nazvati, kao i u Bavarskoj, s e l j a č k e k o m o r e, a ne poljoprivredne", kako bi se istakao njihov seljački značaj i obasegle "sve strane seljačkoga gospodarskog života i potrošnje i proizvodnje i cirkulacije dobara" (1936.d: 313). Osim toga, bio je uvjeren da seljaštvo ne bi imalo nikakve praktične koristi od komora, jer komore nemaju izvršne vlasti pa bi se njihovim osnivanjem samo povećao broj službenika, papira i prirezi. Zaključuje da su komore preuzak i nedjelotvoran oblik organiziranja hrvatskog seljaka.

Valja reći da se Bičanić veoma kritički odnosio i prema, može se reći, standardnim, uobičajenim ciljevima i metodama razvoja poljoprivrede i sela. On je gotovo uvijek, za svaki cilj i metodu postavljao pitanje: je li to realno, ima li za to potrebnih sredstava, te kakve to posljedice izaziva. Tako u svezi s desetgodišnjim

*Programom razvitka poljoprivrede u Hrvatskoj* pita kako se može zamisliti politika niskih cijena poljoprivrednih proizvoda kada se istodobno predviđa 10 puta veća potrošnja umjetnih gnojiva, a isto toliko puta veći i broj traktora (1953.: 749). Taj je pristup logična posljedica Bičanićevog zalaganja “za miran, siguran i evolutivan put preobrazbe s osjetno manjim ekonomskim, socijalnim i psihološkim troškovima” pomoću “malih, ali učinkovitih koraka u korištenju vlastite unutarnje energije”, za koji se zalagao prije drugoga svjetskog rata, od onih koje je donijela poslijeratna industrijalizacija utemeljena na radikalnim koracima s nastojanjima da se seljaštvo prevlada kao prežetak klasnog društva (Puljiz, 1996.: 101).

Agrarna politika ima određena ograničenja koja valja imati na umu u svakom agrarno-političkom djelovanju. Ta se ograničenja mogu svesti na tehnološka, ekonomska, socijalna i politička. Svako se od njih javlja u svezi s jednim od temeljnih pitanja, kako slijedi: je li nešto tehnički izvodljivo, kakav je odnos prihoda i rashoda, kakva je prihvatljivost akcije sa stajališta održanja društvene okoline, te politička oportunitost neke akcije (Bičanić, 1967.a: 3).

Teorija i politika gospodarskog razvitka kao i mjesto i uloga poljoprivrede u tome razvoju bili su vrlo važno područje Bičanićevog znanstvenoistraživačkog rada. Ispitivao je povezanost krupnih promjena u dugoročnim trendovima razvitka odnosno, kako ih naziva, zaokreta (1965.) u trima faktorima poljoprivrednog razvitka (rada, kapitala i zemljišta) s agrarnom politikom. Riječju, Bičanić je “pragove razvoja” u toj studiji dočeo u svezu s promjenama udjela poljoprivrednika u socijalnoj strukturi i s akcijama agrarne politike.

Tako, primjerice, u prvoj fazi razvitka poljoprivredno stanovništvo apsolutno raste, u drugoj broj poljoprivrednika stagnira i relativno se smanjuje, a u trećoj se fazi poljoprivredno stanovništvo i apsolutno i relativno smanjuje. Slično se zbiva i sa zemljištem: ono se najprije proširuje, zatim stagnira i napokon se smanjuje. Kapital je u prvoj fazi razvitka škrt, ograničavajući čimbenik razvoja, u drugoj se angažira u poljoprivredu pod sličnim uvjetima kao i u ostale sektore proizvodnje, dok se u trećoj smanjuje jer ga supstituira tehnički napredak.

Treba, također, ukazati i na velik Bičanićev doprinos u istraživanju ruralnog planiranja. Metode planiranja sela, seoskoga i ukupnoga prostora obrazložio je razlikujući tri koncepcije ruralnog planiranja: ruralno planiranje kao planiranje uporabe zemljišta nekoga područja; ruralno planiranje kao planiranje sela i njegove okoline u smislu prostorne je linice; ruralno planiranje kao integrirano strukturno planiranje međuovisnih društvenih i ekonomskih aktivnosti (1964.).

Planiranje uporabe zemljišta označuje planiranje gospodarskih i drugih aktivnosti na određenom području. Nosioci planiranja mogu biti različita državna tijela i stručne institucije. Planiranje sela i njegove okoline obuhvaća, s obzirom na prostornu dimenziju, tri bitna elementa. To su: naselje ili selo, okolni prostor koji gravitira selu, te prostor između dva sela (šume, pašnjaci, močvare). Za razliku od



ostalnih pristupa planiranju, integracijsko planiranje objedinjuje ruralno i urbano planiranje po funkcionalnoj povezanosti.

Glavna se planska djelatnost "sastoji iz uravnoteženja planskih resursa s planskim (tj. planom priznatim) potrebama" ističe Bićanić (1964.: 116). Pri tome se najčešće postavljaju sljedeća pitanja: ko vrši uravnoteženje i u čijem interesu, čiji se izvori uravnotežuju s čijim resursima, koji proizvodi na kojem prostoru i slično.

## 5. Stanje i razvoj poljoprivrede u nas i u svijetu

Kada je riječ o razvitku poljoprivrede u nas, odmah treba reći da se daleko najveći dio Bićanićevih radova na tu temu odnosi na razdoblje do drugoga svjetskog rata. Ti radovi o hrvatskoj gospodarskoj i socijalnoj, a ponajprije agrarnoj povijesti obiluju iznimno brojnim i temeljito prikupljenim podacima i zapažanjima o tzv. agrarnoj revoluciji (nove kulture donesene iz Amerike, tropoljni sustav obrade tla, integracija ratarstva i stočarstva itd.) i sporim procesima promjena u gospodarstvu i društvu bez kojih je nemoguće razumjeti hrvatsku povijest. U tim radovima (1937.a, 1951., 1952.) Bićanić je obavijestio o specijalizaciji pojedinih hrvatskih krajeva u seoskim poslovima i iznio važne podatke o socijalnoj strukturi (tadašnjeg plemstva, raslojavanju seljaštva, broju radnika i prosjaka, itd.) u Hrvatskoj i Slavoniji. To je kompleksna slika tradicionalnog društva izloženog sporim ali neprekidnim promjenama. Njegovu glavninu tvori seljaštvo, koje niti na kraju feudalizma nije bilo stično, homogeno i zarobljeno tradicijskim obrascima, nego naprotiv raznorodno i u postupnoj evoluciji.

Bićanićeva analiza seže, fragmentarno, čak i do početka 17. stoljeća. Tako on navodi da je ekstenzivno stočarstvo bilo dominantno obilježje poljoprivrede u Hrvatskoj i Slavoniji u 17. i 18. stoljeću. Ono se toliko razvilo i na toj osnovi u tolikoj mjeri povećao izvoz stoke iz Hrvatske u Kranjsku i Štajersku da je biskup Bratulić još 1604. tražio od kralja da zabrani izvoz stoke (Bićanić, 1952.: 16). Ekstenzivan uzgoj stoke na zajedničkim pašnjacima i šumama bio je ekonomska osnova života u kućnim zadrugama i seoskim zajednicama.

U 18. stoljeću je počeo proces postupnog prijelaza od ekstenzivnog stočarstva na ratarsku proizvodnju. Pritom je, među ostalim, trebalo od stočara s nerazvijenim radnim navikama stvoriti mljive ratare. Analizom dva izdanja Reljkovićeve *Satira* Bićanić je dao pregled temeljnih obilježja poljoprivrede u Slavoniji i promjena u životu slavonskog seljaštva sredinom 18. stoljeća i time posvjedočio mjesto i ulogu Matije Antuna Reljkovića kao ekonomista u raščlambi skupina unutarnjih i vanjskih proizvodnih čimbenika koji su presudno utjecali na život sela. Ponajprije, obrada zemlje bila je primitivna, zemlja je bila "teška" jer je često ostajala na ugaru, nije se dovoljno vodilo računa o gnojenju i o izboru sjemena. Zato se uvode krumpir i kukuruz, volove zamjenjuju konji, zemljište se drukčije gnoji, okopavine traže više ljudskoga rada, a godline 1761. u Slavoniji je započela kampanja uzgoja svilenih buba, koja je dala veoma dobre rezultate. U tom razdoblju ušoravaju se



sela. Vanjski gospodarski čimbenici koji su utjecali na život sela bili su razvoj trgovine i promjena trgovačkih putova (Bičanić, 1951.: 325-330).

Osnovnu smetnju razvoju poljoprivrede Bičanić vidi u tome što "Feudalni način proizvodnje ne može razviti proizvodne snage do toga stepena da bi proizvodnost rada (osnovana na kmetском radu) omogućavala kakvu takvu relaciju s proizvodnošću rada manufakturne i industrijske proizvodnje" (1948.: 190). Stoga dolazi do sve većih suprotnosti između feudalnih i kapitalističkih elemenata u okviru feudalnog društva.

Evo kako vrlo precizno i sažeto Bičanić izražava bit revolucionarnih promjena 1848. godine: "Prema tome, seljaka nisu oslobodili od kmetstva ni ban Jelačić, ni car Franjo Josip, kao ni mađarski, ni hrvatski sabor... činjenice pokazuju, da se hrvatski seljak oslobodio sam" (1952.: 126).

Tek ukidanjem kmetstva (1848.) počela su se u hrvatskoj poljoprivredi koristiti modernija oruđa za rad i suvremeni strojevi. Tako je 1856. godine u Osijeku podignuta tvornica poljoprivrednih strojeva koja je godišnje izrađivala 500 željeznih plugova i još 50 drugih oruđa, dok se prvi parni plug pojavio također u Slavoniji 1860. (u Engleskoj se pojavio 1832.) (Bičanić, 1951.: 221). Nova proizvodna sredstva i unapređenje proizvodnih postupaka omogućili su razmjerno brzi rast poljoprivredne proizvodnje, osobito njezina robnog dijela. U istom su pravcu djelovali i brojni drugi čimbenici kao što su razvitak prometa i priljev stranog kapitala, još jedan vanjski proizvodni čimbenik. Izgrađene su ceste prema moru (Karolina, Jozefina i Lujzijana), a iz sinkretičkog seljačkog gospodarstva postupno su se izdvajali i osamostaljivali seoski zanati, razvijale su se manufakture i prve industrijske radionice.

Velika agrarna kriza 1873.-1895. nije, naravno, mimoišla ni hrvatske krajeve. Drastičan pad cijena poljoprivrednih proizvoda, s jedne strane, i vrlo neelastični novčani izdaci (za porez, sol, petrolej, duhan), s druge strane, višestruko su povećali opterećenost seljaka u realnom izrazu. To je dovodilo do većeg zaduživanja seljaka, a time i promjena u posjedovnim odnosima kao i načinu gospodarjenja (Bičanić, 1937.a).

Istodobno su se zbivale i strukturne promjene u agraru, a manifestirale su se ponajprije u tri pojave: propadanju vlastelinskih posjeda, diobi kućnih zadruga i povećanom odlasku poljoprivrednika iz poljoprivrede i iz sela. Evo i sažetih Bičanićevih ocjena o stanju i razvoju poljoprivrede u Hrvatskoj i Slavoniji pod kraj 19. stoljeća (1937.a: 206-207).

U razdoblju 1886.-1895. znatno su proširene obradive površine - čak 15%, i to na račun ugara. Osobito su povećane površine pod žitaricama, a u okviru njih najviše površine pod pšenicom. Nadalje, zemlja se počela bolje obrađivati, dublje orati i bolje gnojiti, a proširivala se i uporaba modernijih oruđa, te uvodili sve intenzivniji oblici uzgoja stoke. To je istraživanje svjetskih agrarnih kriza istodobno uputilo da

autonomnost nacionalnih odluka bitno limitiraju svjetska ekonomska kretanja, odnosno da prilike na selu determiniraju i egzogeni čimbenici.

Položaj poljoprivrede Hrvatske i Slavonije znatno se promijenio 1918. godine ulaskom tih područja u sastav novoformirane države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno versajske Jugoslavije. Promjene toga položaja Bićanić vidi "u jednom smislu ubolje, a u drugom nagore" (1967.b: 95). Tako navodi da je agrarna reforma, uništavajući krupne posjede, utjecala na smanjenje poljoprivredne proizvodnje, dok se istodobno proširilo unutarnje tržište, te povećala ukupna poljoprivredna proizvodnja kao i stočni fond, a smanjena je zaduženost seljaka i sl.

Bićanić (1939.b) je proveo i dosta detaljnu komparativnu analizu stanja poljoprivrede u nas spram većeg broja zemalja uoči drugoga svjetskog rata, koristeći pri tomu veći broj parametara. Iz te raščlambe proizlazi da razvijenost poljoprivrede korespondira s razinom ukupne gospodarske razvijenosti.

On navodi da je tijekom drugoga svjetskog rata došlo do velikog pada proizvodnje prehrambenih proizvoda. Tako se proizvodnja žita u 1943. godini u odnosu na trogodište 1935.-1937. po pojedinim područjima smanjila od 20 do 60 posto.

O poljoprivredi u nas poslije drugoga svjetskog rata Bićanić je iznosio manje-više usputna zapažanja. Izuzetak su činile već citirane primjedbe na desetogodišnji program unapređenja poljoprivrede, pregledni dijelovi njegovog sveučilišnog udžbenika *Ekonomska politika Jugoslavije* objavljenog 1962., te nekoliko radova objavljenih u svijetu.

O poljoprivredi u svijetu Bićanić je napisao pregledan rad. Temeljem polazišta "Prema proizvodnim odnosima, možemo poljoprivredu svijeta podijeliti na ove glavne tipove društveno-ekonomskih formacija..." (1955.: 452), izložio je bitne značajke tih glavnih tipova. Prvi od tih oblika jest primitivni lov i ribolov, koji se često kombiniraju s primitivnom obradom zemlje. Slijedi zatim poljoprivreda nerazvijenih zemalja s razvijenim sektorom plemenskih ili seoskih zajednica. U njima se poljoprivredom bavi 60-90% stanovništva, dok poljoprivreda daje 40-60% narodnog dohotka. Kapitalistički razvijena poljoprivreda prisutna je u zemljama Sjeverne Amerike, zapadne i sjeverne Europe, u Australiji i Novom Zelandu. U strukturi njihova posjeda dominiraju obiteljske farme i komercijalno veliki posjedi. U poljoprivredi SSSR-a i ostalih zemalja istočne Europe razlikovala su se pak tri sektora: zadružni, državni i privatni.

## 6. Tržište i cijene poljoprivrednih proizvoda

U većem broju svojih radova Bićanić je obrađivao, bilo usputno ili isključivo, pojedina pitanja funkcioniranja tržišta i kretanja cijena poljoprivrednih proizvoda, kao i cijene po kojima su seljaci kupovali proizvode i plaćali usluge neagrarnog sektora. Prodiranjem kapitalizma u poljoprivredu i transformacijom poljoprivrede iz

naturalnoga u robni sektor proizvodnje, tržište je sve više postajalo "čvorište s koga se mogu da protumače ... ekonomski problemi sela" (1936.a: 5).

Bičanić piše da se prvi začeci kapitalizma u Hrvatskoj javljaju već u 16. stoljeću, i to u razvoju trgovine i manufakture te prodiranjem kapitalističkih elemenata u agrar (1952.: 67). Turske provale na ove prostore u 16. stoljeću presjekle su i onemogućivale trgovački put između Slavonije i Dalmacije dolinom Une. Stoga se Hrvatska tržišno počela preorijentirati na slovenske krajeve, što je trajalo dva stoljeća. No, ratovanje s Turcima pridonijelo je upravo procvatu trgovine žitom, stokom i solju!

Istraživanje utjecaja velike agrarne krize (1873.-1895.) na tržište i cijene poljoprivrednih proizvoda u Hrvatskoj, Bičanić je zaključio sažetim nalazom da je taj utjecaj bio veći negoli se to moglo očekivati s obzirom na razmjerno nizak stupanj robnosti poljoprivredne proizvodnje u nas. Uzrok tome treba tražiti u utjecaju birokratsko-kapitalističke države, zatim željeznice i stranog kapitala (1937.a).

Polazeći sa stajališta da za poljoprivrednike u krajnjem rezultatu nije bitna apsolutna razina cijena agrarnih proizvoda nego njihov odnos ponajprije spram cijena industrijskih proizvoda, osobito je istraživao disparitete cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda, zatim sezonske, lokalne i izvozno-uvozne disparitete. Anketa o odnosima cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda pokazala je da su dispariteti cijena znatno veći nego što su to kazivali službeni statistički izvori. Tako je, primjerice, utvrdio da je hrvatski seljak mogao za istu količinu svojih proizvoda 1929. godine kupiti 7,5% više industrijskih proizvoda negoli 1913., a 1933. godine čak 39,7% manje. Držao je da su seljaci u pravu kada govore: "Sve što prodajemo tako je jeftino, a što kupujemo tako skupo, da si čovjek svakog dana može kupiti sve manje stvari potrebnih za život" (Bičanić, 1936.b: 53).

Domaće je tržište bilo isparcelirano na velik broj, malih, lokalnih tržišta. Veličina lokalnog tržišta bila je određena mogućnošću da seljak (kolima ili tovarom) u jednom danu ode na tržište i vrati se kući. Tako se primjerice cijena pšenice kretala (1939.) u intervalu 110 do 200 dinara za 100 kg, ili kukuruza od 70 do 165 dinara (Bičanić, 1940.b). Također su velike razlike bile između cijena po kojima su seljaci kupovali (maloprodajne) i prodavali (veleprodajne) svoje proizvode. Za pšenicu je razlika cijena bila i do 60 dinara za 100 kg.

Produbljujući svoja istraživanja, Bičanić je osobitu pozornost obratio tržištu i cijenama pojedinih proizvoda, i to pšenice i stoke.

"Pšenica predstavlja otprilike 1/5 vrijednosti narodnog dohotka od poljoprivrede" (1936.c: 241), dok je desetina njezine proizvodnje namijenjena izvozu. Smatrao je da cijena pšenice ne ovisi samo o ponudi i potražnji toga proizvoda nego i brojnim drugim čimbenicima, kao što su materijalne prilike proizvođača, izvoz, intervencije države, troškovi prometa, veličina žetve. Seljaci prodaju pšenicu kada je najjeftinija - u jesen, a kupuju je kada je najskuplja - u proljeće. Razlika u cijeni u

tom se rasponu kreće i do 200%, pa i više. Zato on predlaže i određene mjere u cilju zaštite cijena pšenice: izvozne viškove izvesti što prije, utvrditi minimalne i "pravedne" cijene, smanjiti prodaju u jesen, te smanjiti željezničke tarife.

Stoka je vrlo važan izvor novčanog dohotka, osobito seljaka u brdsko-gorskim krajevima. Cijene stoke smanjivale su se tako da su 1936. iznosile svega polovinu onih iz 1928. godine. Uzroci su bili nedostatak stočne hrane, teškoće u izvozu, neorganizirano domaće tržište, pa su sajmovi predstavljali "organiziranu pljačku seljačkog naroda". Bićanić je držao da se seljaci nužno moraju bolje organizirati i biti složni kako bi mogli "sami određivati cijenu svome blagu" (1936.e: 21).

U većem broju svojih radova Bićanić je istraživao i utjecaj izvoza i uvoza na domaće tržište i cijene kao i na stanje i razvitak poljoprivrede, a osobito na uvjete života poljoprivrednog pučanstva.

U izvozu koji se počeo intenzivnije razvijati u 16. stoljeću, dominirali su stoka i žito. Najznačajniji je bio izvoz volova koji je godišnje dosežao i do 100 tisuća grla (Bićanić, 1952.: 16). U drugoj polovini 18. stoljeća počeo je dugoročan trend ekspanzije izvoza podunavskog žita, koje je konkuriralo žitu iz Hrvatske i na taj način utjecalo na pad njegovih cijena na domaćem tržištu. Ta je konkurencija bila jedan od prvih uzroka sukoba mađarskih i hrvatskih feudalaca. Bićanić navodi da se grof Janko Drašković u svom poznatom spisu *Disertacija iliti Razgovor darovan gospodi poklisarom* koji "nije samo prvi hrvatski nacionalno-politički program, nego je i prvi hrvatski ekonomsko-politički program" (1937.a: 102) također zalagao za zaštitu hrvatskih feudalaca, tražeći da se Rijeka opet pripoji zagrebačkoj županiji, zatim da se ukinu prohibitivna ograničenja austrijske izvozne politike itd.

Kriza agrara 1873.-1895. godine (koju je Bićanić najviše istraživao) bila je povezana s plasmanom velikih količina žita iz Sjeverne Amerike, Rusije, Podunavlja i Indije na europskom tržištu. Uslijed toga je najprije došlo do drastičnog pada cijena pšenice na domaćem tržištu, a zatim i pada cijena ostalim agrarnim proizvodima. Ali kriza je istodobno poticala i modernizaciju poljoprivrede, a u hrvatskim krajevima k tome ubrzala i razvoj kapitalističkih odnosa u poljoprivredi. Nalaz da svjetske ekonomske i agrarne krize potresaju naše selo uputio ga je na generalizaciju da su prilike u selu određene i egzogenim čimbenicima, koju je izrazio riječima da je "upravo začudno kako cijene na našem nerazvijenom, domaćem tržištu pravilno reagiraju na promjene cijena na svjetskom tržištu" (1937.a: 103).

Novom carinskom granicom iz 1918. Hrvatska je bila odvojena od svojih tradicionalnih izvoznih tržišta, što je osobito teško pogodilo izvoz stoke i stočnih proizvoda. Prva Jugoslavija je, navodi Bićanić, bila u svijetu dosta značajan izvoznik pojedinih proizvoda. Tako je 1937. ona sudjelovala u svjetskom izvozu (u %): pšenice 2,3, kukuruza 5,6, konja 13,8, svinja 14,7. No i pored toga ona je bila nedovoljno uključena u međunarodnu razmjenu, kao i ostale "seljačke i

polukapitalističke zemlje". Velik dio izvoza odvijao se putem zagrebačke željeznice, preko koje je 1937. u postocima izvezeno: pšeničnog brašna 70, vina 81, špirita 91, povrća 32, duhana 80, konja 44, goveda 53, jaja 46, mesa 15% itd. (Bičanić, 1938.: 10).

Na kraju, Bičanić je većinu svojih studija tržišta proveo pedesetih i šezdesetih godina kada je riječ tržište bila proskribirana i one su otvarajući nove horizonte djelovale poticajno i u znanosti i politici.

## Literatura

1. Bičanić, Rudolf (1936.a): Kako živi narod : život u pasivnim krajevima. - Zagreb : Tipografija, 126.
2. Bičanić, Rudolf (1936.b): Škare agrarno-industrijskih cijena. - **Ekonomist**, Zagreb, 2 (1936) 2: 49-62.
3. Bičanić, Rudolf (1936.c): Tržište i cijene pšenice. - **Ekonomist**, Zagreb, 2 (1936) 6: 241-246.
4. Bičanić, Rudolf (1936.d): Trebaju li seljaštvu poljoprivredne komore? - **Ekonomist**, Zagreb, 2 (1936) 7-8: 310-314.
5. Bičanić, Rudolf (1936.e): Podignimo cijene stoci, Izvještaj podnesen na sastanku "Gospodarske sloge" 2. veljače 1936. godine. Uputa o organizaciji seljačkih gospodarstava za poboljšanje cijena rogatom blagu. - Zagreb : vlastita naklada, 24.
6. Bičanić, Rudolf (1937.a): Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873-1895. i njezin utjecaj na ekonomsku i socijalnu strukturu Hrvatske. - **Ekonomist**, Zagreb, 3 (1937) 3: 97-108 ; 3 (1937) 4: 151-159 ; 3 (1937) 5: 199-207.
7. Bičanić, Rudolf (1938.): Ekonomska podloga hrvatskog pitanja / predgovor: Vlatko Maček. - Zagreb : izdanje dr. Vlatka Mačeka, IX, 199.
8. Bičanić, Rudolf (1939.a): Gospodarska politika, II izdanje. - Zagreb : Štamparija Grafika (S. Kovačić), 32.
9. Bičanić, Rudolf (1939.b): Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija. - Zagreb : vlastita naklada, 105, 1.
10. Bičanić, Rudolf (1940.a): Agrarna prenapučenost. - Zagreb : Gospodarska sloga, 29. (također, Agrarna prenapučenost V: Gospodarska struktura Banovine Hrvatske, Zagreb, br. 3/1940.)
11. Bičanić, Rudolf ; Mihletić, Ante ; Štefek, Dragutin (1940.b): Anketa Gospodarske sloge : Najnužnije narodne potrebe (Prehrana - Narodne potrebe - Seljačka tržišta - Lokalni dispariteti cijena). - Zagreb : Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva, 55.
12. Bičanić, Rudolf (1948.): Oslobođenje kmetova u Hrvatskoj 1848. - **Djelo**, časopis za politička, ekonomska i kulturna pitanja, Zagreb, 1 (1948) 3: 190-200.
13. Bičanić, Rudolf (1951.): Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750-1860). - Zagreb : Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, XV, 459 + tablice.
14. Bičanić, Rudolf (1952.): Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici. - Zagreb : Školska knjiga, 157.

15. Bičanić, Rudolf (1953.): Primjedbe na desetogodišnji Program unapređenja poljoprivrede u Hrvatskoj. - **Agronomski glasnik**, Zagreb, 3 (1953) 10: 742-751.
16. Bičanić, Rudolf (1955.): Pregled ekonomike poljoprivrede u svijetu, u: **Poljoprivreda svijeta, br. 2.** - Zagreb : Poljoprivredni informator ; Informator, 452-554.
17. Bičanić, Rudolf (1956.): Dohodak seljačkih gospodarstava u FNRJ i NRH u razdoblju od 1953-1955. : analitički pregled. - **Ekonomski pregled**, Zagreb, 7 (1956) 8-9: 665-685.
18. Bičanić Rudolf (1957.): Distribucija osobnih dohodaka seljačkih obitelji u FNRJ 1955. - **Statistička revija**, Beograd, 7 (1957) 3: 249-270.
19. Bičanić, Rudolf (1963.): Agrarna prenapučenost. - **Sociologija sela**, Zagreb, 1 (1963) 2: 3-21.
20. Bičanić, Rudolf (1964.): Tri koncepcije ruralnog planiranja. - **Sociologija sela**, Zagreb, 2 (1964) 5-6: 3-24.
21. Bičanić, Rudolf (1965.): Zaokreti u ekonomskom razvoju i agrarna politika. - **Ekonomski pregled**, Zagreb, 16 (1965) 11-12: 737-758.
22. Bičanić, Rudolf (1967.a): Poljoprivreda i stručnjaci za političke nauke. - **Sociologija sela**, Zagreb, 5 (1967) 17: 3-23.
23. Bičanić, Rudolf (1967.b): Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918., u: **Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske**, sv. 1. - Zagreb : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967, 81-111.
24. Dujšin, Uroš (1996.): Prof. dr. Rudolf Bičanić, 1905-1968., u: Rudolf Bičanić, **Kako živi narod, I-II.** - Zagreb : Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu ; Nakladni zavod Globus, IX-XIV.
25. Puljiz, Vlado (1996.): Seljaštvo u radovima Rudolfa Bičanića. - **Sociologija sela**, Zagreb, 34 (1996) 1-2: 97-103.
26. Pusić, Eugen (1996.): Rudolf Bičanić kao političar. - **Sociologija sela**, Zagreb, 34 (1996) 1-2: 111-113.
27. Stipetić, Vladimir (1996.): Doprinos Rudolfa Bičanića ekonomici poljoprivrede. - **Sociologija sela**, Zagreb, 34 (1996) 1-2: 105-109.

**Petar Grahovac**

Faculty of Economics of the University of Zagreb, Zagreb, Croatia

## **Croatian Peasantry, Village and Agriculture in Rudolf Bičanić's Scientific Works**

### **Summary**

Works on agrarian economy and rural sociology have a particular place in totality of work of Rudolf Bičanić, great Croatian scientist and politician, and above all one of the greatest Croatian names in economics and legal science. Answers to questions like: how do the "country people" live, do these people have "bread and water", what should be done that the peasants be equal in substantial conditions and in political life with other social classes, what to do that they don't sell their products below the market price, what to do to annul privileges of town over village, those of industry, trade and banks over agriculture, of capital over work, of the rich over the poor, and to similar ones are predominating in these works.

His researches of the village and of peasantry are not mere reflections but researches founded on empirically collected data (facts), especially on inquiries in excellent survey researches and on his personal observations to which he came following his own guideline - "one must go among the people and see how do they live".

In Bičanić's researches of agriculture in Croatian spaces and in his works resulting from those researches a historic dimension is clearly expressed as well as comparative analysis of situation in agriculture and its development. On this basis he used to give concrete answers to numerous questions concerning improvement of agriculture in Croatia and in former Yugoslavia.

*Key words:* Rudolf Bičanić, Croatian economist, sociologist and politician, contribution to agrarian economy and rural sociology

*Received on:* 17<sup>th</sup> December 1997

**Petar Grahovac**

## **Le paysannat, le milieu rural et l'agriculture dans les ouvrages scientifiques de Rudolf Bičanić**

### **Résumé**

Dans l'ensemble des travaux de Rudolf Bičanić, un grand scientist et homme politique croate, mais tout d'abord un des plus grandes personnages croates dans le domaine des sciences économiques et juridiques, une place très importante revient aux ouvrages du domaine de l'économie agraire et de la sociologie rurale. Dans ces travaux prédominent les réponses aux questions: Comment vit "la population agricole"? cette population a-t-elle "du pain et de l'eau? que faudrait-il faire pour que les paysans soient égaux en droits avec les autres couches de la population dans les conditions matérielles et la vie politique? pour qu'ils ne vendent pas leurs produits "au-dessous du prix? pour que soient supprimés les privilèges de la ville par rapport au milieu rural, ceux de l'industrie, du commerce et des banques par rapport à l'agriculture, les privilèges du capital par rapport au travail, des riches par rapport aux pauvres, et semblables.

Ses recherches sur le milieu rural et le paysannat ne sont pas de simples observations théoriques, mais des recherches fondées sur des faits empiriques, notamment sur des enquêtes et des remarques personnelles auxquelles il est parvenu en suivant sa propre directive: "il faut aller vers le peuple et voir comment il vit..."

Dans la recherche sur l'agriculture sur les espaces croates, dans les travaux de R. Bičanić, est très exprimée la dimension historique, puis aussi une analyse comparative de l'état et du développement de l'agriculture. Sur cette base, il donne aussi, non rarement, des réponses très concrètes à de nombreuses questions concernant le progrès de l'agriculture en Croatie.

*Mots clés:* Rudolf Bičanić, économiste, sociologiste et politicien croate, contributions de l'économie agraire et de la sociologie rurale

*Reçu:* le 17 Décembre 1997